գրուած են։ Ուստի Հայը իւր կերպով սկսած եւ յունարէնի համեմատ վերջացուցած է։ Այսպիսի խառնաշփոթութիւն կը տիրէ նաեւ 20—22 համարներու մէջ։ — Գ, 21 "Եւ անդ էր ողորմ տեսիլ տեսանել, զի առ հասարակ անկեալ մարդկան զաղաւթս թաւալելով յերկինս մատուցանել„· փոխ. մատուցանէին։ Նորայր խօսած է այս մասին Կորիւն, 206—209, ուր նման օրինակներ կու տայ դասական ուրիշ հեղինակներէ։ Նա կը միտի Բագրատունեաց կարծիքին (Քեր· 477), որուն համեմատ "կարելի է փոխադրութիւն համարել„։ Չեմ հասկնար զայս։ Այտընեանի մեկնութիւնը սովորաբար ընդունուած է եւրոպացի քերականներէ լատին եւ յոյն նման զարտուղութեանց նկատմամբ, որոնցմէ մեր հեղինակն ալ ունի (Hendyadis)։ — Ժ, 2 "Եւ զբագինսն, որ ի մէջ քաղաքին էին, որ յայլազգեաց արարեալ էր„· մերձաւոր 'քաղաք,էն շփոթելով եղակի կը դնէ յարաբերական եւ բայ, սակայն հեղինակի համեմատ չէ թէ քաղաքը, այլ բագինները "յայլազգեացն արարեալ էին„։ — ԺԲ, 13 "զքաղաք մի... եւ զայն պատեալ պաշարեալ պահէին„։ Անշուշտ ուշադիր չէ եղած որ 'զքաղաք մի, ըսածէր վերը իբր սեռի խնդիր վերջադիր բային, որով աւելորդ կ'ըլլար "եւ զայն„։ Եթէ պարզ "քաղաք մի„ ըսած ըլլար իբր բացայայտիչ նախընթաց "ի կողմն մի„ անորոշ ասութեան, "եւ զայն„ հարկաւոր կը դառնար։ Այսպէս ենթադրած է նա։

Ասոնք են մեր նկատած Լեզուական պայմանները Մակաբայեցւոց Բ· գրքին։ Օրինակները չուզեցինք երկարաձգել մանաւանդ որ շատ բան արդէն ուսումնասիրութեանս ընթացքին զանազան առիթներով ի վեր հանեցինք եւ ուղղեցինք։ Գրչագրական վրիպակներ, ցորչափ որ մենք կրցած էինք որոշել, նոյն կերպով գտած են իրենց լուծումը։ Աւելի մանր ուղղելիքներ՝ բնագրին քննական հրատարակութեան մէջ կը գտնեն իրենց պատշաճագոյն տեղը։

Լեզուի խնդրոյն հետ կապուած է հարկաւ Բ· Մակաբայեցւոց ընծայած բառամթերքը։ Այս պահանջին ալ սակայն ըստ կարի գոհացում տուած ենք այլ եւ այլ տեղեր։ Եւ արդէն մեր գիրքը ոչ այնքան նոր բառեր կը ներկայացնէ, որքան ծանօթ բառերու եզական, ինքնուրոյն առումներ, զորոնք յունարէն բնագրով ու ուրիշ թարգմանիչներով ջանացինք ճշդել։

Հ. Ս. ԿՈԴԵԱՆ

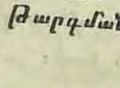

ՍԵՐԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

— (Շարունակութիւն)

7.

Աղբիւրներ: — Սերիոս կարդացած է իր օրով հրապարակի վրայ շրջած մատենագրութիւնը, թէեւ յականէ յանուանէ ակնարկութիւն չ'ըներ իւր աղբիւրներու մասին։ Զօրեղ ազդեցութիւն գործած են իր վրայ յատկապէս Ս· Գիրքն եւ Փաւստոս Բիւզանդ։

1. *Ս. Գիրքը* իբրեւ հասարակաց աղբիւր, եկեղեցական կրթութեանց գլխաւոր հրահանգանոց, Սերիոսի մտաւոր զարգացման, նաեւ ոճին վրայ ազդած է լայն գծերով։ Յաճախ կոչումներ կ'ընէ Ս· Գրքէն, կը թեւակոխէ անոնց մեկնութեան եւ կարգ մը դէպքերու եւ երեւոյթներու բացատրութիւնը կը ջանայ հիմնել մարգարէութեանց վրայ։ Մասնաւորապէս Ս· Գրքի պատմական մատեանները (Ծննդոց, Թագաւորութեանց, Մակաբայեցւոց եւն) խոր տպաւորութիւն ձգած են իր պատմելու ոճին վրայ։ Զգտած է տեղ տեղ նաեւ նմանութեանց[1]։

2. Բայց իւր ոճին վրայ ամէնէն աւելի ազդեցութիւն թողուցած է Փ. Բիւզանդ։ Հայ պատմական գրականութեան այս անդրանիկ մատեանը կ'երեւայ թէ Սերիոս կրած է իւր բարձին տակ· յաճախ կարդացած է զայն եւ այսպէս կամաւ թէ ակամայ ենթարկուած է անոր ոճին, ի բերան ուսած է անկէ ասութիւններ, բառեր· եւ Բիւզանդարանի պատմական, յորդառատ ոճի հոսանքէն տարուած է գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար։ Փաւստոսի ազդեցութիւնը կը նկատուի իր վրայ ոչ միայն Նախերգանքին մէջ՝ այլ եւ ամբողջ Պատմութեան ընթացքին։ Գրիգոր Խալաթեանց (անդ, էջ 77—82) մատնանիշ ըրած է Նախերգանքէն տեղեաներ, որոնք կախում ունին՝ երբեմն բառական իսկ՝ Փ. Բիւզանդէն։ Այս ազդեցութիւնը Նախերգանքին վրայ աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրած է Հ· Ա· Մատիկեան (Կեղծ-Սերէոս, էջ 39—59)։

[1] Հմմտ. եւ Խալաթեանց՝ Մարաբա Մծուրնացի, էջ 40—63, ուր գլխաւորաբար Նախերգանքը քննութեան առնուած է։ Յամենայնի համամիտ չեմ Խալաթեանցի հաստատութեանց։ Ս· Գիրքէն առնուած ասութիւններ, բառեր աւելի մեծաքանակ թուով կարելի է ցոյց տալ բուն Պատմութեան մէջ։

որ բաց ի բառական քաղուածքներէ, նաեւ լեզուական "զուգակցութիւններ", ոճի մեծ նմանութիւներ վեր հանած է. ասկէ տարուած է մինչեւ անգամ այն կարծիքի, թէ Նախերգանքի "ինչ ինչ հատուածները, որոնք գրքին (իմա՝ Նախերգանքին) հաղիւ կէսը կը գրաւեն, հատակոտորներ են Ե. դարու մէջ գրուած Հայոց Նախնական պատմութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոս. (անդ, էջ 9)։ Ես չափազանց կը գտնեմ այս հետեւութիւնը[1]։ Մատիկեան, որ այնքան խնամով լեզուական խնամութիւն, "զուգակցութիւն" փընտուած է Նախերգանքի եւ Փաւստոսի մէջ, անփոյթ գտնուած է Փաւստոսի հետ համեմատութեան առնուլ նաեւ Սեբիոսի պատմութիւնը, ուր աւելի հարուստ թուով պիտի գտնէր նոյնանման լեզուական "զուգակցութիւններ", բառեր, ասութիւններ, նախադասութիւններ իսկ. ուսկից ի հարկէ կարելի չէ հետեւցնել, թէ նաեւ Սեբիոսի պատմութիւնը հատակոտոր մըն է "Ե. դարու մէջ գրուած" Հայոց պատմութեան մը։ Այս "զուգակցութիւնները" արդիւնք են պարզապէս Փաւստոսի պատմութեան յաճախ ընթերցման, տպաւորութիւններ են գործուած՝ անգիտակցաբար՝ Սեբիոսի վրայ։ Եթէ Նախերգանքի մէջ ցոյց տրուած "Փաւստոսեան հատակոտորները" (= Ա դպրութիւն) ունին բառական համեմատութիւններ Փաւստոսի Գ.—Զ. դպրութեանց հետ, ինչո՞ւ Փաւստոսի Գ.—Զ. դպրութիւնները չունին իրարու հետ նման համեմատութիւններ։ Համեմատութեան առնուած ինչ ինչ տեղիք իրենց բառական նմանութեամբ քանագողութեան կասկած կը յարուցանեն. անոնք ոճի բնական հոսանքէն յառաջացած չեն։ Ճոխարանն Փաւստոս, Ե. դարուն եթէ ձեռնարկէր յօրինել Հայոց Նախնական պատմութիւն մը, պիտի գտնէր բառական առատ նիւթ իւր նպատակին համար "յերգս առասպելաց վկայասանութեան" (Բիւզ., Գ. լբ), որոնք իւր օրով տակաւին կենդանի էին հայ ժողովրդեան բերանը, այնպէս որ պէտք պիտի չզգար Առաքելի կամ Մաքսիմիկոնեանց եւ կամ Բագրատունեաց մասին խօսք ըրած ատեն մի եւ նոյն պատկերներու (motive) դիմելու՝ նոյն բառերով, մի եւ նոյն նախադասութիւններով, զորոնք գործածած էր "Ա դպրութեան" մէջ։ Ինչո՞ւ կրկնութիւն բառերու, նախադասութեանց, երբ յորդաբան հեղինակը կարող էր մտքեր արտայայտելու համար նորանոր բացատրութիւններ ստեղծել։ Հեղինակի մը քով կարելի է ընդունիլ մի եւ նոյն բառի յաճախակի կիրառութիւն, համանման ասութիւններու յաճախակի գործածութիւն, բայց ոչ մի եւ նոյն գաղափարներու արտայայտութեան համար համաթիւ, համանուն բառագանձ, բառացի կրկնութիւն, ուրիշ ասութեամբ՝ բանագողութիւն նախորդ էջերէն։ Սեբիոսի մատեանը միաձոյլ արտադրութիւն է մի եւ նոյն գրչին. Նախերգանքի եւ Պատմութեան մէջ կ'իշխեն մի եւ նոյն մտքերը, մի եւ նոյն ոճը. Մալխասեանց համեմատութիւններով աւելորդ անգամ ապացուցուցած է նոյնը։ Եւ արդէն բանասէրներու կողմանէ անտեղի կասկած էր Նախերգանքի հեղինակի մասին (այս նկատմամբ տես վերը)։ Այսու չեմ ուզեր սակայն ժխտել, թէ Սեբիոս չէ ունեցած Նախերգանքի համար իւր առջեւ նաեւ գրաւոր աղբիւր, թէ նախնական եւ թէ արշակունի շրջանի, յատկանախնական եւ թէ արշակունի արքայացանկին հապէս եռանուն եւ երկանուն արքայացանկին համար (տես վերը)։ Հ. Մատիկեան յիշեալ եզրակացութեան յանգած է յատկապէս յաւիշտակուելով Նախերգանքի "ինչ ինչ հատակոտորներու" դասական լեզուի շունչէն, նմանութեան։ Եւ Հ. Մատիկեան չէ սխալած իւր թենէն։ Եւ Հ. Մատիկեան չէ սխալած իւր ճաշակին մէջ, բայց յանգած է սխալ եզրակացութեան։ Դասական գրականութեամբ սնած ճաշակ մը դասական շրջանէն այնչափ հեռու ժամանակ մը գրուած հեղինակի մը գրչին տակ — ինչպէս է Սեբիոս — պիտի դժուարի անշուշտ հաւատալ, թէ երեւան կարենան գալ դասական տողեր։ Բայց պէտք չէ հիասթափուիլ երեւոյթիս առջեւ։ Ինչպէս Հ. Գաթրճեան ճշգրիտ նկատած է՝ Սեբիոսի քով "լեզուն դեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական կերպարանք մը կայ. դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ... այսու հանդերձ բուն յատուկ սկզբունքներ կը պակսի, շատ տեղ հետեւութեան նշմարանք յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէէն ու երբեմն Ս. Գրոց թարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեան մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպովն ու նշանակութեամբը[1]"։ Այնպէս որ — ինչպէս իրաւամբ կը շեշտէ Հ. Գաթրճեան — Սեբիոս

[1] Նախերգանքը Բիւզանդի վերագրած են ուրիշ տեսակէտներով նաեւ Ն. Ադոնց, Ե. Թորոսեան եւ Հ. Ղ. Ալիշան. Հմմտ. անդ, էջ 5–8։

[1] Մասիս 1852, թ. 13, Հմմտ. վերը, էջ 339։

Թրրճեան, "քանի մը տեղ իր ժամանակին նայելով (լեզուի) այնպիսի առաւելութիւնը ժամանակագարձ (anachronisme) մը կը կազմէ"։ Անշուշտ Հ. Գաթրրճեան այս ծանրակշիռ դատաստանը միայն Նախերգանքի այն "ինչ ինչ հատկոտորներու" համար չէ արտայայտած. նաեւ պատմութեան մէջ կան ցրիւ համանման հատուածներ, ոչ նուազագոյն չափով։ Որովհետեւ այն հատածներու մէջ չկան դասական լեզուին հետ անհաշտ բառեր կամ ասուութիւններ, ասկէ կարելի չէ նոյնհետայն հետեւցնել, թէ անոնք դասական շրջանէ են։ Դասականի հոգին, կենդանութիւնը, թռիչքը կը պակսի անոնց մէջ. այս պատճառաւ ալ չեն դասական, նման են բայց ոչ նոյն։ Ա՛յս է նաեւ Հ. Յ. Տաշեանի վճիռը. "Անանուն (= Նախերգանքը) ներկայ գրքից մէջ կամ ներկայ խմբագրութեամբ Բուզանդայ հետ օրեւէ կապ չի կրնար ունենալ՝ ոչ պարունակութեամբ եւ ոչ մանաւանդ ոճովն ու լեզուով[1]"։

Աւելի պայծառ ցուցնելու համար Սեբիոսի կախումը Բիւզանդարանէն, նաեւ Պատմութեան ընթացքին, համեմատութեան կը դնեմ հետեւեալ տեղիքները, զորոնք հաւաքած եմ ափ յափոյ, առանց մանր խուզարկութեան։

Սեբիոս։	Փաւստոս։
Բայց ինձ այս կարի է զի ապրեցաւ տիրատեացն այն (Վահրամ) եւ գնաց։ Այր ։՝Ալ է նա եւ վերոսին այլ զաւրս գումարէ ի քաջաց ազգաց արեւելից։	Վարազդատ... մանուկ բանաբերթուկ է, զաւր ի բարոյ որոշել չգիտէ... Բատ... սկսաւ քսիս մատուցանել (զՄուշեղայ), ...ոչ այն Մ՝՝՝ՂՂ է, որ... ի պատերազմունս Պարսից քանիցս անգամ ձեռնհաս եղեւ սպանանել զՇապուհ... եւ ոչ եսպան. այլ ՝՝՝ՅՅՅՅՅ զթշնամին... Այլ արժան է մեռանել ի ձեռաց քոց։... Այսպիսի բանիւք գաղտնի հանապազ զթագաւորն գրգռէին, մինչեւ հաւանեցաւ... սպանանել։ Ապա խորհուրդ արարին, թէ որպէս ըմբռնել կարասցեն զնա... թէ զդայ, ասեն, մեծ պատերազմ առնէ... Եւ հրաման ետ Վարազդատ... ընթրիս մեծ գործել... եւ ՝՝՝ՂՂ հրամայեաց յընթրիս... եւ

[1] Արշակունի դրամներ, էջ 228։

Սեբիոս։	Փաւստոս։
կայսեր։ Ի նմին ժամու... արձակու զմի ի սուրհանդակացն առ Մուշեղ. փութով ՀԿ՝ ասէ, գործ հասեալ է կարի կարեւորագոյն։ Եւ հրաման ետ փուշտիպանացն իւրոց եւ ասէ. Պարբ՝՝՝ Լեր՝՝՝, զի յորժամ եկեսցէ նա, եւ ես ձեռամբ նշանակեցից ձեզ, յանկարծակի զձեռս նորա յետս կալարուք եւ կապեցէք զնա, բայց պատրաստ լիջիք, զի ՝՝՝ է նա, եւ մի՝ կամ թէ ինքն մեռանի, կամ զիս սպանանէ։ էջ 41։	զզօրավարն Մ՝՝՝ՂՂ... Պատրաստեաց Վ. արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի ՝՝՝ՂՂ ՝՝՝ՅՅՅՅ գործոյն, հարկանել յանկարծօրէն... ի վերայ Մուշեղի... վասն զի ՝՝՝ է՝՝՝Ղ էր, Առլեղք ի ջանէն եւ յարուցանեն զդա։ Ե. լե—լզ։
Եկն ինքն արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշ Ըռուան խոսրով, հանդերձ բազմութիւնամբ սպառազէն զօրացն եւ էջ՝՝՝ բազմ՝՝՝... եւ ի վաղուէան առաւօտուն... բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ։... խորտակեցան (Պարսիկք) եւ փախեան... բայց Ռոՙՙՙ

Սեբէոս:

Թէ որպէս միամտութեամբ եւ տիրասիրութեամբ գործեցեր. 75։

փոխանակ վաստակոցն. 42։

դառնայր յաղթութեամբ մեծաւ եւ բազում աւարաւ. 67։

անհնարին լինէր խորհրդոյն. 75.

սպասաւոր սփռէր ընդ արեւմուտս... սպասաւոր սփռիլ արշաւել ի սահմանս Ուռհայ... գաւառի. 66։

Բասիլեոս ընդ լեռնակողմն ի դաշտն, 93. Երթալ Բասիլեոս է Գոգովիտ քաղաքն. 94. Բասիլեոսն... ի քեզ... զկապարձս իմ, էջ 4. Բասիլեոսն ի նոսա զկապարձս իւրեանց. 75։

Նոքա ոչ խրոցին զերծ անել նոցա պարիսպաշինս, 150. «որում ոչ ոք խրեր զերծ անել պարիսպաշինս», 9. «Ն խրեին զերծ նոքա անել. 69։

Շրջիլ զճակատն, 55. Շրջանն եւ ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ. 8։

արքունական խայնիցն. 1, 28—29, 45։

Ռեծրիւ զնա Ռեծոպիսպատուով. 25։

հարեալ ինչ իցէ քարէ պարիսպէն. 42։

կալաւ ընդ նմա քարէ պարիսպէն. 77, 82, 153։

Այն անդնայն է յետ այնց քրիստոս. 23։

Բազումք խոցոտեալ նետիւք ի խորան դժկոտս. 148։

հանդերձ ամենայն քաղաքօք եւ բնակչօք. 77։ հանդերձ կանամբք իւրեանց... հանդերձ միաբանութեամբ ...հանդերձ միաբանութեամբ... հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց. 152։

Փաւստոս:

զարմացեալ եմ... ընդ ընդ մտերմութիւն միամտութեան... ընդ տիրասիրութեանն. 202.

քոռնալ ամենայն ազգին մերոյ վարդապետն. 280։

եւ ինքն (դառնայր) մեծաւ անուամբ եւ բազում աւարաւ. 254։

լինէր անհնարին խորհրդոյ. 26։

սպասաւոր սփռէր ընդ ամենայն երկիրն սահմանացն Հայոց. 145, 148, 172 (Նորայր՝ Կորիւն, էջ 184—185)։

Եկն Բասիլեոս յայնմ հնորա. 21։

Ոչ ոք խրէ զերծ անել քաջութեան նորա. 199։

շրջանէին Թագաւորին պապայ. 196։

բնակութիւն իւրոց խայնէին, 33. յեպիսկոպոսական խայնէին, 97։

Ռեծրէս Ռեծրէս ի նմանէ. 51, 204, 124։ պատուէր զԱրշակ Ռեծրպես. 132 (Նորայր՝ Կորիւն, էջ 325)։

հարեալ է քարէ պարիսպէն. 19։

պատրաստեալ էին է քարէ պարիսպէն. 200 եւն։

այն անդնայն է յետ այնց քրիստոս. 1։

Ի Թաւուտ խորտիցն մամխեացն. 98։

հանդերձ զօրքն 63, 13 եւն (Նորայր՝ Կորիւն 327)։

Սեբէոս:

Իբրեւ դիմեալ էր ի սահմանս Ա. գաւառին. 94։ որք հմուտ էին... կռուել ռազմի նիզակահարի ճակատի. 51։

ինքեանք այր անդր որոշեալ խուսափէին. 54։

ոմանք ի նոցանէ լրտեսութեամբ հասին զնոսին զեռս խորհրդեանն յանդն Թագաւորին. 54։

զի մի եւ նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացւոց, այլ ելեալ է դառնալ է վերայ ալիւրհին իւրեանց. 54։

հրաման եւ խոպել զնա որոյ է յեւոյ. 70, 93. խոպեալ որոյ է յեւոյ. 8։

Բայց ինձ այս խրէ է, զի ապրեցաւ տիրատեացն այն (Վահրամ). 40։

է խաղաղարարն է ընդարարն պահեսջիր. 76, 77։

աւ զարար է վարդ բանալի նոցա. 94 եւն։

Փաւստոս:

մինչ արքունական բանակին լինէր դիմեալ, 118. դիմեալ (ազ. միջանբառ) լինէր յերկիրն Հայոց, 154. գունդն յառաջամարտի երթայր. 145։

Թէ զիարդ հազ ցրուեցան այր անդր... եւ սկսան սրարուել գնալ ի բանակէն Հայոց Թագաւորին. 159։

Եւ այն բանդն... վարվաղակի յանդն զօրավարին Պարսից հանդիպէն ի բերանոյ շրջիկն լրտեսն... Փիսակայ. 51։

Ի վերայ ալիւրհին ելեալ է դառնալ ի վերայ անուանն քաջութեան... 213. է վերայ ալիւրհին դառնալ. 256, 257։

Ոչ է եւոյ եւ պարանոցաւ խոպելով։

Այլ իբրեւ մեռաւ (Մանուէլ)... ամենայն մարդ իբրեւ զհօրէ խրէ առնէին զնմանէ. 258 (հմմտ. Նորայր՝ Կորիւն, 374)։

Կայր... աշխարհ է ընդարարն է է խաղաղարարն է է խաղաղարարն. 20։

առին զկապուտ զաւարբանակին. 56, 131 եւն։

Համեմատութեան կը դնեմ նաեւ հետեւեալ բառերը Սեբէոսի եւ Փաւստոսի. Աւատեւեալ բառերը Սեբէոսի եւ Փաւստոսի. Ասորամասն 44 (երկիցս) = 190 (երկիցս)։ Ասորամասն 44 (երկիցս) = 190 (երկիցս)։ Հուրդ միաբանութեան 95 = 19, 262 եւն. Հուրդ միաբանութեան 66 = 245. ի Թիկունս օգնականութեան 66 = 245. յանկարծօրէն 26, 66, 80 եւն = 247, յանկարծօրէն 26, 66, 80 եւն = 247, ստէպ. աշխարհաշէն 28 = 28. Հայակոյտ ստէպ. աշխարհաշէն 28 = 28. Հայակոյտ զօրք 57 = նախարարակոյտ 26 (Հայակոյտ, զօրք 57 = նախարարակոյտ 26 (Հայակոյտ, զօրք 39). բանակեալ զօրաց 39, 75 = 120։ Ագաթ. 39). բանակեալ զօրաց 39, 75 = 120։

Հ. Մատիկեան Համեմատութեան կ'առնու նաեւ՝

Ըստ լրոյ հարբոյ յոյժ տափեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն. 5։

Առ հարբոյ ցանկութեան անուանն տափեալ լինէր. 99։

Սեբէոսի յատուկ ոճն է լուր համբաւոյ. հմմտ. «իբրեւ լուան զլուր համբաւոյ նորա», էջ 65։ Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր 71։

3. Ագաթանգեղոսի մատեանը թէեւ կ'ակնարկուի անգամ մը իբրեւ «Գիր սրբոյն Գրիգորի» (էջ 121), բայց այն տեղիքը կը վերաբերի Հայոց առ Կոստանդ կայսր ուղղած թղթին, գոնէ այժմեան ձեւին մէջ։ Սեբէոսի ծանօթ եղած է սակայն այն Մատեանը եւ օգտուած է անկէ այնպէս ինչպէս Փաւստոսէն։ Աւելորդ կը համարիմ օրինակներով խօսիլ (հմմտ. հատուած մը քիչ վարը)։

4. Կ'երեւայ թէ աչքի առջեւ ունեցած է նաեւ Ցուսերեայ Ժամանակագրութիւնը, յատկապէս Նախերգանքին համար[1]։

5. Կարդացած է նոյնպէս Եղիշէի Պատմութիւնը Վարդանանց պատերազմին. թէեւ այս մատեանը բացայայտ չի յիշատակեր, բայց կու տայ Եղիշէի Պատմութեան բովանդակութիւնը[2]՝ յաւելլով թէ «այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւն» (էջ 23)։ Թէ նաեւ Ղ. Փարպեցի ծանօթ էր իրեն, կարելի չէ հաստատել։

6. Նամականի։ Ստէպ կ'օգտուի Սեբէոս զինուորական եւ հայրապետական դիւաններէ. տեղ տեղ նաեւ ամբողջութեամբ տրամագրելի եղած են իրեն երկուստեք թղթակցութիւններ. այսպէս կրցած է յառաջ բերել Վահրամ Միհրեւանդակի թղթերն առ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Մուշեղի պատասխանը. Մոգեստոսի թուղթն առ Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ վերջնոյս պատասխանը. Ներսէս Շինողի օրով (646՝) Հայոց առ Կոստանդ կայսր գրած ընդարձակ թուղթը[3] եւ այլն։

7. Բաց ի այսպիսի գրաւոր տուեալներէ քաղած է Սեբէոս տեղեկութիւններ անգիր աւանդութենէն եւ ականատեսներու բերանացի վկայութիւններէն։ Այսպէս հնագոյն շրջանի՝ Հայոց նախնական պատմութիւնը յեցած է ժողովրդական անգիր «զրոյցներու» կամ «սուտ առասպելներու» վրայ. նոյնպէս անշուշտ նաեւ իւր միջավայրէն հեռու գործուած դէպքերու պատմութիւնը հաւաքուած է բերանացի տեղեկութիւններէ, քանի որ յայտնի չէ թէ ունէր ձեռքը գրաւոր աղբիւր այս մասին։

---

1 Հմմտ. Խալաթեանց, անդ. էջ 63—73. Տաշեան՝ Աբլակունի դրամներ, Բ, էջ 284—293։

2 Կիւլէսէրեան՝ Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1909, էջ 112—113։

3 Հ. Գաթրճեան, Եւրոպա 1852, Թ. 21, կը կասկածի թղթիս վաւերականութեան վրայ, նկատելով զայն «անյարմար եւ հակասական խօսքերու ծրար մը»։

8.

Նախերգանքի սկզբնաւորութիւնը կարօտ է սրբագրութեան։ — Սեբէոսի Պատմութեան մութ, եւ ըստ իս, շատ խանգարուած տեղերէն մին է սկզբնաւորութիւնը (էջ 1—2)։ Կ'երեւայ թէ հնագոյն օրինակը ի սկզբան շատ մաշած էր եւ քայքայուած, որով մուտ գտած են վրիպական ընթերցուածներ եւ տողերու ետեւառաջութիւն։ Ինչպէս նկատեցինք վերը, առ հասարակ Սեբէոսի բնագիրը կարօտ է մանր բաղդատութեան հնագոյն օրինակի մը հետ. քիչ մը մտադիր ընթերցում բաւական է մատնանիշ ընելու համար աղաղակող վրիպակներ[1]։ Այստեղ համարձակութիւն պիտի առնում փորձել վերականգնել սկզբնաւորութիւնը քանի մը յանդուգն սրբագրութիւններով։

Սկզբնաւորութեան վերակազմուած բնագիրը։

«Նե եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանուոյգն ձկարագրել[1] ժամանակ եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս[2], զառոնն[3] յիշատակել զառասպելս[4]. նախ զնախնեացն պատմութիւնս՝ ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց[5] լրմանց, եւ անտի ի սոյն[6] պատուաստելով[7] յաւդել զզրուցակարգութեան վէպս հակայազանցն եւ զառասպելս ունայնս անհանճար զրոն-

---

1 Մալխասեանց՝ Սեբէոսի Պատմութիւնը, էջ 109—114 տուած է քանի մը մանր սրբագրութիւններ։ Անոնց թիւը կարելի է դեռ երկարցնել։

* Բնագիր առնուած է W = մեր Մատենադարանի թ. 52։ W₁ = մեր Մատենադարանի թ. 86։ M = Միհրդատեանի 1851ի տպագրութիւնը։ P = Պատկանեանի Բ տպագրութիւնը (1879)։

1 Զանսաարարգրել WMP. ջանս (ի լուս. զանս) տարբերել W₁։ Այլ. եւ այլ. սրբագրութիւններ առաջարկուած են (հմմտ. Խալաթեանց՝ անդ. էջ 37 ծն.), Պատկանեան (ռուսերէն թրգմ. էջ 1) կը կարդայ՝ ջան սատարգրել. Ֆէտաեր՝ հայկական աշխատասիրութիւնք, անստերիւ գրել. Մառ՝ զոյն սատարգրել. Խալաթեանց՝ զանսատարգրեալ։

2 Վիպասանութիւն WM։

3 Զիմն WMP։ հմմտ. վարը՝ «զառասպելս ունայնս»։

4 Իբրեւ շարունակութիւն 1, 3 տողին հոս կը փոխադրեմ 1, 22—2, 3 նախ — զրուցացն։

5 Շինուածոյ W։

6 Ի սոյնս W։

7 Պատուաստելոյ MP. այսպէս նաեւ W₁ ի լուսանցս։

digitised by

ցացն[1]. եւ[2] ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայան եղելոց[3]. եւ ցուցից համառաւտիւք զարդեաց[4] ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն[5]՝ զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով. ասնդր[6] հայելով ի բռանն Ագաթանգեղեայ[7] փիլիսոփայի[8] Մծուրացւոյ[9], զոր գտի[10] դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրք[11] քաղաքի՝ յապարանն[12] Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական[13] տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն: Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն՝ արքային Պարսից, եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ ասնդ[14] դիպան արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հին[15] թագաւորացն[16] Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ. զոր գտեալ[17] ի նորին դաստակերտին[18]՝ իմ զտեալ[17] ի նորին դաստակերտին[18]՝ կամեցայ ձեզ զրուցակարգել. քանզի այս սիրեն[19] ունէր վերնագիրն[20] այսպէս. ԵՍ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ[21] ԳՐԻՉ ԳՐԵՑԻ Ի ՎԵՐԱՑ ԱՐՁԱՆԻՍ ԱՑՍՈՐԻԿ ԻՄՈՎ ՁԵՐԱՑ ՀԱՅՈՑ, ՀՐԱՄԱՆԱՒ ՔԱՋԻՆ ՏՐԴԱՏԱՑ ԱՌԵԱԼ Ի ԴԻՈՆԷ ԱՐՔՈՒՆԻ. զոր փոքր մի եւ[1] ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն:

Բայց ես նախ առաջին զվէպս յաղեղն արքայ եւ յարի այրն սկսայց ասել . . .[2], զոր ի մեծ երկանցն աշտարակին յղութիւն ծնանելով[3] ցրէր ընդ մեծ անապատ զանթիւ սկայս[4] անլուրս ի ծայնից. ասնդ ստոր ի վերայ առն ընկերի առնոյր բեղն[5] Տիտանեան, որ զառաջինն թագաւորեաց ի վերայ երկրի . . .:,,

Այս սրբագրութիւններս արդարացնելու համար հետեւեալ դիտողութիւններն միայն պիտի ընեմ.

1. Վրիպակներու մեծ մասը վերջին ընդօրինակողի գրչէն է. ընդօրինակողը ունենալով աչաց առջեւ հին, մաշած, շատ տեղ անընթեռնլի բնագիր մը, ստիպուած է գուշակութեանց դիմել. այսպէս ըրած է նաեւ այլուր:

2. Բայց մաս մը հին կ'երեւայ. այսպիսիներու թուին մէջ է «ի մատեանս Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ,» այսպէս կարդացած է արդէն հին օրինակին մէջ Սիմէոն Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 17).

Ի Մարաբայ մատեանս մտեալ
Զմծրուանացւոյնդն վերծանեալ:

Նոյնպէս հին է «հինգ թագաւորաց» ընթերցուածը, ըստ նոյն Ապարանեցւոյ.

«Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ.»:

Երկու ենթադրութիւն կրնայ այս կէտին բացատրութիւնն ըլլալ. բնագրին մէջ «ի Մծբին քաղաքի» ընթերցուածը շատ վաղ ժամանակ մը մուտ գտած է Սեբիոսի քով եւ այսպէս թելադրած է Խորենացւոյ՝ Միջագետքի Մծբին քաղաքի մէջ ասորի Մար Աբաս մը հնարել. միւս

1 Զաւրացն WMP:
2 Կը շարունակուի 1, 3:
3 Եղելոյ WMP. հմմտ. էջ 35 «ես ճառեցից զեղելոցն յերկրի»:
4 «Զաստեաց», սրբագրուած «զարդեաց» W:
5 Վերաբերութեան MP:
6 Անդ WMP. հմմտ. էջ 151. «անդր հայելով ի կարգս ուսումնասիրացն»:
7 Ի մատեանն (մատեանս W) մարաբայ (Մարաբայ M) WMP:
8 Փիլիսոփայի W:
9 Մծուրնացւոյ WMP:
10 Եգիտ WMP:
11 Ի մծբին WMP:
12 Յապարանս W:
13 Սրբունի W:
14 Ըստ դիպան WMP ըստ դիպաւ արձանագրիս W:
Իմմ՝ անդ (հոն) դիպան = հանդիպեցան. հմմտ. Սեբ. էջ 50. «ոչ դիպան նմա». էջ 98. «նա դիպաւ»:
15 Հինգ WMP հաւանօրէն հետեւելով վերը տող 5 ակնարկուած «հինգ թագաւորացն»:
16 Թագաւորաց W:
17 Գտեալ ի միջագետս MP: Զունի W, ինչպէս նաեւ Էջմ. Թիւ 611. հմմտ. Նոյեան Աղաւնի. Թ. 52:
18 Աշակերտացն WMP:
19 Այսու WMP:
20 Վերագիրն W:
21 Ագաթանգեղոս, սրբագրուած՝ Ագատանգեղոս W:

1 Եւս W:
2 Հոս բնագրէն քանի մը բառ ինկած կ'երեւայ:
3 Հմմտ. Ագաթանգեղոս՝ էջ 317–319. «Եւ հայեցեալ ի պատուհան յառաջին եկեալ ջրհեղեղին սկսան գործել զաշտարակն... իսկ յղութիւն նոցա ծնայր ղանդ-ր միմեանց ծայնէն չփոթութիւն... յղացան զանօրէնութիւն, ծնան զբազմաձայն լեզուաց բաժանումն, զի մի լուիցէ այր ընկերի բարբառոյ, ի միմեանց մեկնելով ցրուեցան»:
4 Անթիւս որ ի կայս անլուրս ձայնից անդադար ի վերայ . . . WMP:
5 Սուրն Տիտան. յորում առաջին WMP:

մասը — «ի մատեանս Մարաբայ փիլիսոփայի[1] Մծուրնացւոյ» — անագանագոյն ժամանակ մը ներս առնուած է Սեբիոսի քով՝ ազդեցութեամբ Խորենացւոյ։

9.

Սեբիոս, Խորենացի եւ Մարաբայ մատեանը: — Թէ Սեբիոսի մատեանը աղբիւր եղած է Խորենացւոյ՝ Հայոց նախնական պատմութեան համար, նոյն իսկ բառական փոխառութիւններով — թէեւ առանց աղբիւրն մատնանշելու — զայս գեղեցիկ ապացուցուցած է Գրիգոր Խալաթեանց[2]։ Սակայն Խորենացի հակառակ իւր մեծ զգուշութեան՝ լռութեան տալու Սեբիոսի մատեանը, ակամայ ակնարկութիւն ըրած է իւր աղբիւրի՝ Սեբիոսի մասին, երբ իւր Մեկենասին վստահութիւնն իւր տողերու վրայ հրաւիրելով դիտել կու տայ թէ կայ նաեւ ուրիշ հեղինակ մը որ «ի բայ բանից եւ անոճ իմն յաղագս Հայկայ եւ նմանեացն կակազէ» (Ա, իբ)։

Կ'երեւայ թէ Խորենացւոյ ձեռքը գտնուած օրինակին մէջ արդէն՝ Մծուրքը կարդացուած է Մծբին եւ այսպէս Սանատրուկի ապարանքը փոխադրուած է Մծբին (հմմտ. Խոր. Բ, ԼԶ. «այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի, զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, եւ պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ. եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, դրամ մի ի ձեռին ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, եւ այս միայն մնաց»)։ Այսպէս Խորենացի կ'անգիտանայ բոլորովին Մծուրքի ապարանքին գոյութիւնը, թէեւ այն բացի Սեբիոսէ նաեւ Փաւստոսէն յիշուած էր (տես վերը), հաւանօրէն Թ. դարուն Մծուրքի անունն ալ, տեղն ալ, աւերակներն ալ անյիշատակ անհետացած ըլլալուն համար։

Բայց թէ Խորենացւոյ օրով ալ «ի բանսն Ագաթանգեղեայ փ. Մծուրացւոյ»՝ փոխուած էր «ի մատեանս Մարաբայ փ. Մծուրնացւոյ»՝ ինձի անհաւանական կը թուի եւ կը միտիմ այն մտքի թէ անագանագոյն ժամանակի գրիչ մը, որ Սեբիոսի մատենին մէջ նաեւ ուրիշ տեղեր ձեռք խաղցուցած է (հմմտ. վերը՝ Խորենացւոյ եւ Ասողկան հատուածը), այստեղ ալ հնագոյն պատմութեան աղբիւր ներկայացուցած է Խորենացւոյ «Մատեանն Մարաբայ... զոր եգիտ (Մարաբաս) դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի»։ Արձանագրութեան յիշատակութիւնն Մծբինի մէջ դիւրաւ պիտի անդրադարձնէր Խորենացւոյ պատմութեան ընթերցողը մը, թէ խօսքը անպատճառ Վաղարշակայ Մծբին քաղաքի մէջ դրոշմել տուած արձանի մասին է, ուր սակայն Մար Աբաս ոչ թէ «եգիտ» այլ գրեց կամ գրել տուաւ։ Մարաբայ մասին Խորենացին կը պատմէ. «Արշակ մեծ, արքայ Պարսից եւ Պարթեւաց թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց... եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին... կամ եղեւ գիտել սորա, թէ ոչ արդեօք եւ որպիսի՞ արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա... եւ գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ եւ վարժ քաղդէացի եւ յոյն գրով, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի։... Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբայն Կատինայ... հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի որ ի Նինոսէ... եւ խուզեալ նորա զամենայն մատեանսն՝ գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի. Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն եւ զնախնեացն բանս։... Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ աղգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին յոյն եւ ասորի գրով։ Զոր առեալ... Վաղարշակայ... դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, եւ զման ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել։ Յորմէ մեր (Խորենացւոյ) հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զբուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քում (Սահակայ Բագրատունւոյ) հարցասիրութեանդ» (Խոր. Ա, ը—թ)։

«Մարաբայ» անունը Սեբիոսի մէջ յետսամուտ ըլլալը Խորենացւոյ այս տողերու վրայ հիմնուած՝ ակներեւ է։ Գրիչը առնլով Խորենացիէն «Մատեանն Մարաբայ»՝ չէ անդրադարձած թէ ըստ Խորենացւոյ՝ մատեանը չի վերաբերիր Մարաբայ, այլ թէ նա միայն դիւանէն երեւան հանողն եղած է։ Դարձեալ Խորենացւոյ հետ հակասութեան մէջ է «զոր եգիտ (Մա-

[1] Ձեռագրին «ֆիլիսոֆայի» ընթերցուածը շատ կասկածական կ'ընէ բառիս հնութիւնը բնագրին մէջ։

[2] Г. Халатянцъ, Армянскій эпосъ I, էջ 106–125 եւ II, էջ 19–31։

բաբաս) դրոշմեալ ի վերայ արձանի՝ նախադասութիւնը, վասն զի ինչպէս դիտել տուի քիչ յառաջ, ըստ Խորենացւոյ Մար Աբաս ոչ թէ գտաւ այլ հրամանաւ Վաղարշակայ դրոշմեց ի վերայ արձանի։ Հնագոյն ընթերցուածի հետքն մնացած է սակայն Մծուրնացւոյ գրութեան մէջ, ուր գրիչն թէեւ Մծբնացի ենթադրած է[1], բայց յիրականին Մծուրացին ակնարկուած է՝ այս ինքն Ագաթանգեղեսս ի Մծուր(ք) քաղաքէն։ Սեբէոս Ագաթանգեղեայ արձանագրութիւնն գտնելով Մծուրքի աւերակներէն բերուած սիւներու վրայ՝ կրնար առանց դժուարութեան կոչել գրիչը Ագաթանգեղոս փիլիսոփայ Մծուրացի. բայց իւր մտքէն շատ հեռու էր անշուշտ Մծբինը. եւ քանի որ խօսքն արձանագրութեան մասին է, զոր ինքը գտած էր («իմ գրութեան մասին է, զոր ինքը գտած էր «ի գուռն արքային Պարսից՝ փոխագտեալ») «ի գուռն արքային Պարսից՝ փոխադարձաբար ազգած է Սեբէոսի վրայ՝ անանուն սիւներու վրայ, «Մատեանն Մարաբայ՝ գրուած սիւներու վրայ, գոնէ ինձի անհասկանալի է այս աղերսը։ Վերականգնելով ըստ իմաստին խանգարուած բնագիրը, կը կարծեմ թէ ամբողջ շինուածքն իւր միաձոյլ կերպարանքը կ'առնու։ Մար Աբաս գործ չունի Սեբէոսի հետ. եւ անոր մատեանը իբրեւ Խորենացւոյ հնարագիտութիւնը կը մնայ ստացուածք Խորենացւոյ։

Այսպէս Խորենացի ազգուած Սեբէոսէն՝ փոխադարձաբար ազգած է Սեբէոսի վրայ՝ անանգոյն ժամանակի ընդօրինակողներու ձեռքի։

Ագաթանգեղոս։ — Սեբէոս իւր գտած արձանագրութեան մէջ կարդացած է «վերնագիրն» (ἐπίγραμμα) ասպէս. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին Թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի»։

Այս վերնագիրը կը յիշեցնէ մեզի «Զգիր Սրբոյն Գրիգորի» (Սեբ. էջ 121), որուն հեղինակն է Ագաթանգեղոս, ինչպէս Յառաջաբանին մէջ կ'ըսուի (էջ 9—10). «Հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ, եւ վարժեալ Հայրենի արուեստիւ, Հռոմայերէն եւ Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, եւ ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց, եւ ի վերայ այսորիկ հասեալ ի գուռն Արշակունւոյ, յամս քաջի եւ առաքինւոյն... Տրդատայ... արդ հասեալ առ իս հրաման ի մեծ արքայէն Տրդատայ» եւն։

Երկու իրարմէ անջատ աղբիւրներու միաձայնութիւնը կը թելադրէ ինձ հետեւեալ խորհրդածութիւնը. Գրիգորի պատմութեան հեղինակը Ե. դարուն ծանօթ էր Մծուրքի արձանագրութեան. ինքն ալ արձանագրութիւնս հիմնագրութեան. ինքն ալ արձանագրութիւնս հիմ ընտրած է իւր պատմութեան եւ զայն հրատարակած է յանուն Ագաթանգեղեայ։ Անշուշտ Գրիգորի պատմութիւնը իւր նախնական խմբագրութեամբ չէ հասած մեզի, այն կերպարանքի մէջ երբ մասն կը կազմէր Փ. Բիւզանդայ իբրեւ Բ. դպրութիւն։ Եւ եթէ այժմ Ագաթանգեղեայ անունը այս պատմութեան մէջ հանելուկ մը, առեղծուած մը կը նկատուի, կասկածը բնաւ պէտք չկայ տարածել նաեւ արձանագրութեան վրայ, որուն վերնագրին մէջ մէն մի բառ (թերեւս իւր համառօտութեան մէջ) ունի հարազատութեան ամէն կնիք[1]։ Հարազատութեան ցայտուն նշանակ մը կը համարիմ ի մէջ այլոց «գրիչ» բառն, որ յունարէն սկզբնագրին γράφευς = գրիչ, փորագրիչ բառին բառական թարգմանութիւնն է։

Ագաթանգեղոս ապրած է քաջին Տրդատայ Հայոց թագաւորի օրով եւ անոր հրամանաւ արձանագրած է Հայոց առաջին թագաւորաց անունները, «առեալ ի դիւանէն արքունի»։ Դժուարին է այժմ նոյնացնել Տրդատի անձնաւորութիւնը արշակունի տան երեք եւ աւելի համանուն թագաւորաց թուին մէջ, քանի որ արձանագրութեան բովանդակութիւնը, ուր յիշուած էին «անուանք առաջին թագաւորացն», մինչեւ ցՏրդատ, այժմ պահուած չէ մեզի։ Սակայն նկատելով որ Գրիգորի պատմութեան հեղինակը՝ արձանագրութեան Ագաթանգեղոսը վերջին Տրդատի օրով գիտէ, կրնանք ենթադրել, թէ նաեւ թագաւորացանկը կը հասնէր մինչեւ Տրդատ մեծ։ Յամենայն դէպս Տրդատ Ա.ի մասին կարելի չէ խորհիլ. Սանատրուկէն ետքը կարճժամանակով միայն նստաւ Տրդատ Բ. (217—222),

---

[1] Բայց ոչ իրաւամբ ի հարկէ։ Սեբէոսի մէջ Մծբին անունը պէսպէս ուղղագրութեամբ աւանդուած է, «Մծբին քաղաք» (1, 9, 33, 45) «Մրծանայ», «Մրծունին» (10, 58, 92), Մրծունին 34։ Այս ձեւերը հաւանօրէն Մծուրն = Մրծուն ընթերցուածներն են՝ կարդացուած Մծուրն քով։ Յուն. Νίζιβις, աս. Νῆσιον, ասկէ մէկ անգամ Փաւստոսի քով Նծբին (էջ 136). հմմտ. եւ Բարծուռա Ընդէնհնայ (Մծբնայի), «Հնդնհնայ»։ Մծբինէն Գիրք Թղթոց, էջ 67, իսկ էջ 53, դժուարաւ թէ Մծուրնայի յառաջանար։

[1] Ընդ հակառակն խալաթեանց՝ Մարաբա Մծուրնայի, էջ 106 այս կէտն ապացոյց կ'առնու ի նպաստ նաեւ խերդանքի անհարազատութեան։ Տարբեր պիտի ըլլար իր եզրակացութիւնը, եթէ անդրադառնար Սեբէոսի խօսքերուն («փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոջն») ճշգրիտ իմաստին։

առանց նշանաւոր գործունէութեան։ Այսպէս կու գանք կը հանդիպինք դարձեալ Տրդատ Գ.-ի, որուն Դիոկղետիանոսի օրով միւսանգամ Հայոց թագաւոր կարգուելովը Հայոց մէջ "յատուկ մտօք արշակունի հարստութիւն մը"[1] սկիզբ առաւ։

Արձանագրութիւնը։ — Թէ արձանագրութիւն մը "զամն առաջին թագաւորացն Հայոց", այս ինքն "զամն եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց" պարունակող, կրնար յունարէն լեզուով փորագրուած ըլլալ Մծուրքի արքունի պալատան սիւներու վրայ, հարկ չկայ տարակուսիլ եւ ժխտել անդէն եւ անդ։ Հիներն ունէին սովորութիւն իրենց տոհմածառն, հարստութեան ցեղաբանութիւնը դարուց ի դարս անմահացնել քարերու վրայ։ Ասոր ամէնէն կարկառուն օրինակն է Նեմրութ-տաղի բարձանց վրայ Կոմագենէի Անտիոքոս Ա. թագաւորին յունարէն արձանագրութիւնը Քրիստոսէ յառաջ առաջին դարուն հոն կանգնուած հսկայագործ տաճարին արձաններու վրայ, ուր փորագրել տուած է իւր նախնեաց տոհմածառն, ցեղին տոհմաբանութիւնը, զոր 1883ին Karl Humann եւ Otto Puchstein երեւան հանեցին փլատակներու տակէն եւ հրատարակեցին[2]։ Նեմրութ տաղը շատ հեռու չէր իւնար հայկական սահմաններէն եւ յատկապէս Մծուրքէն, Կոմագենէի նախկին տէրերն հայեր էին եւ միշտ յարաբերութեան մէջ ապրած հայ արքունիքին հետ, այնպէս որ իրենց օրինակն, նաեւ դարեր յետոյ, կրնար թելադրած ըլլալ հայ արշակունի տան նոյն ոճով գծել ազգաբանութիւնը արշակունի հարստութեան, մանաւանդ երբ Տրդատ Գ.-ի օրով այս հարստութիւնը ամրացաւ հայկական գահին վրայ։ Հայ արշակունի տունը մօտաւոր արեւնակցութիւն ունէր Պարթեւ տան հետ. եւ փորձելով գծել հայ հարստութեան ցեղաբանութիւնը անոր հետ անհրաժեշտաբար պիտի տրուէր նաեւ Պարթեւ արշակունեաց տոհմածառը։

Մծուրք։ — Մծուրքի պալատան մասին դժբախտաբար շատ նուազ են մեր տեղեկութիւնները։ Փաւստոս Բիւզանդ է որ այս նկատմամբ առաջին անգամ յիշատակութիւն ըրած է։ Փաւստոս պատմելով թէ ինչպէս Շաւարշ Արծրունի սպաննեց Հայր մարդպետը, երբ սա կը շրջէր Տարօնի մէջ գտնուած արքունի կալուածները, կը գրէ (Դ, ԺԳ).

"Գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն (ՅԱշտիշատայ) եւ էջ յաւին գետոյն Հոսանացն Եփրատու, առ Հովիտն Թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնուածն երկուց գետոցն, ի Թաւուտ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի։"

Մծուրքի ճշգրիտ տեղն անծանօթ է այժմ։ Յ. Մարկուարտ, որ ջանացած է տեղագրութիւնը տալ, այսպէս կը գրէ. "Սանատրուկ թագաւորին հիմնած Մծուրք քաղաքն ամենեւին գործ չունի ոչ Մծբինի, Մրծուինի հետ, եւ ոչ ալ բարձր Հայոց Մզուր գաւառին հետ, որ Ասորեստանցւոց Մուզրի անուանած երկիրն է, թէեւ Մար Աբաս (= Սերիոս) այս երեք անուններն յայտնապէս իրարու հետ կը միացնէ։

Ինչպէս որ Փաւստոսի պատմութենէն բացայայտ կը տեսնուի, Մծուրք էր արեւելեան Եփրատայ (Մուրատ-սուի) վրայ, զոր Հայք սովորաբար Արածանի կ'անուանեն, իսկ Փաւստոս եւ Ագաթանգեղոս՝ որ յոյն համարուիլ կ'ուզեն, Եփրատ։ Քաղաքին տեղը Տարօնոյ մէջ փնտռելու ենք, ուր էին արքունի կալուածները՝ որոնք այլ կալուածներու պէս Հայր մարդպետի հսկողութեան տակն էին (Փաւստ. էջ 117, 195)։ Այն երկու գետերն՝ որոնց խառնուրդին մօտերն էր քաղաքն, են Արածանի (Մուրատ-սու) եւ Մեղ (Քարա-սու), որ Տարաւնէն կ'անցնէր։ Ուստի հարկ է որ Մծուրք՝ Ողական ամրոցին մօտերն եղած ըլլայ։ Այս տեղ են Փաւստոսի յիշած հոսանքները։ Բայց հաւանական չէ որ Մծուրք նոյն ըլլայ Ողականի հետ։

Տոմաշէկ Ողականի նկատմամբ կ'ըսէ. "Այս օղաձեւ ամրոցին աւերակներն այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանւոյ աջ եզերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը գետը նեղցընելու կը սկսին" (Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Վիեննա 1896, էջ 15)։

Սանատրուկի հիմնարկութիւնը՝ ռազմագիտական տեսակէտէ՝ շատ կարեւոր դիրք ունէր, վասն զի կ'իշխէր հաղորդակցութեանց՝ Եփրատայ (Բալու եւ Չիսատա-Խարբերդի վրայէն՝ դէպի Մելիտինէ), Եփրատայ-Երասխայ կողմերուն (Ինուսի վրայէն՝ դէպի Հասան-քալէ եւ Կարին) եւ երկու գլխաւոր քաղաքաց, Տիգրանակերտի (Տաւրոսի վրայէն եւ Նիւմիթիոս — Բատման-սուի հովտէն) եւ Արտաշատու հետ

[1] Յ. Մարկուարտ, ՀԱ. 1906, էջ 38։

[2] Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, beschrieben von Karl Humann und Otto Puchstein, Berlin 1890. Հմմտ. առ այս Հ. Յ. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ, էջ 217–219։

(Մանազկերտի եւ Քարաքիլիսէի վրայէն՝ դէպ ի Բագաւան — Իւէ-քիլիսէ կամ Տիատին — Արմաւիր)[1]»։

Սանատրուկ Թագաւորեց մօտաւորապէս 114—144 յ. Ք. շրջանին[2]։ Այս երեսնամեայ միջոցին կ'իյնայ Մծուրքի եւ ասոր հետ հաւանօրէն միաժամանակ Ողական ամրոցի շինուիլը։ Թէեւ Սանատրուկի որդին Վաղարշ Նոր Թիւնը։ Թէեւ Սանատրուկի որդին Վաղարշ Նոր քաղաքի (Վաղարշապատի) մէջ հաստատեց իւր գահը, բայց հաւանօրէն նաեւ Մծուրքի արքունիքը եթէ ոչ իբրեւ տեւական բնակարան արքային, բայց դեռ գործածութեան մէջ էր Տրդատայ օրով։

Մծուրքի կործանման ժամանակն յայտնի չէ մեզի պատմութենէն. Փաւստոս Ե. դարուն զայն արդէն աւերակ գիտէ։ Սեբէոսի օրով կ'երեւայ թէ հին ապարանքին աւերակներն տակաւին ցցուած էին եւ ուշադրութիւն գրաւած կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւները։

Խոսրովու դաստակերտը։ — Դժբախտաբար Սեբէոս մանրամասնօրէն չէ պատմած թէ Պարսից Խոսրով Թագաւորը երբ եւ ուր կառուցած է իւր դաստակերտը, որով թերեւս հետաքրքրութիւն արթնցնէր մեր մէջ՝ փնտռելու այդ սիւները։ Տպագրին «ի Նորին աշակերտացն» ընթերցուածը յամենայն դէպս աղաղակող վրիպակ մ'է, զոր կ'առաջարկեմ կարդալ «ի Նորին դաստակերտս», որովհետեւ խօսքը Խոսրովու Նորակառոյց ապարանքի վրայ է։ Գրչագիրներէն մին՝ «միւս օրինակը», կարդալով «ի Նորին աշակերտացն», փուութացած է նշանակել նաեւ տեղն «ի Միջագետս», զոր չունի Էջմիածնի թ. 611։

Խոսրով Ապրուէզ — որուն մասին է ապահովապէս հոս խօսքը — կը փառաբանուի Պարսիկ մատենագիրներու քով իւր անչափ հարստութեանց համար, «որոնք հնարաւորութիւն տուին իրեն ձեռնարկելու մեծամեծ շինութիւն տուին իրեն ձեռնարկելու մեծամեծ շինութեանց. անոնց թուին մէջ է իւր դեռ աւերակներու տակ գտնուող ապարանքը (դաստակերտը) ի Տիզբոն (Tâq-i-kessa)[3]։ Ըստ Mujmil-ի Խոսրով շինեց ի կենաւեր, Բաղդատի եւ Համադանի մէջտեղ, հոյակապ ապարանք մը ալ Շիրին թագուհւոյ համար։ Համրա կը վերագրէ իրեն նաեւ Ատրուշան մը ի Բարմին կրմանի[1]։ Հաւանօրէն Տիզբոնի արքունիքն էր այն «մեծ դաստակերտն», զոր կը յիշէ Սեբէոս էջ 64. «Եւ եղեւ յանցանել ձմերանոյն, եւ գալ գարնանոյն ժամանակի, հասանէին սուրհանդակքն (Խոսրովու Ապրուէզի) հրովարտակօք (առ Սմբատ Վրկան Մարզպան), եւ կոչեն զնա մեծաւ շքեղութեամբ ի դուռն արքունի։ Եւ երթեալ յանդիման լինել Թագաւորին ի մեծ անուանեալ դաստակերտին. եւ ելեալ արտաքս ի դահլիճն, նստի ի Բոռ եւ ի Բահղաք»։ Թէ Թագաւորանիստ քաղաքն Տիզբոն էր՝ յայտնապէս կը նշանակէ Սեբէոս էջ 107. «զի անդ նստէր Թագաւորն Պարսից»։

Այս Խոսրովակերտ դաստակերտը կառուցուած ըլլալու է 590էն եաքը եկող խաղաղութեան տարիներուն։ Պարսկական աւարառութեան մէջ ընդունուած էր նուաճուած երկիրներէն գերի վարել ոչ միայն ամբողջ բնակչութիւնը, այլ եւ ճարտարապետական հոյակապ կտորներ, կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւներ եւ խոյակներ, անոնցմով ճոխացնելու Պարսկաստանի շէնքերը։ Կաղանկատուացի (էջ 100—101) խօսելով Խոսրով Ապրուէզի Խորեան զօրավարին արշաւանքներուն վրայ, «Էառ եւ հրձիգ արար, կ'ըսէ, զմեծ քաղաքն Երուսաղէմ, ... եւ զսպասս ամենայն սրբութեանց կողմանցն այնոցիկ... Նաեւ զկահս անգամ շինուածոց զարմանալի հոյակապ մայրաքաղաքաց, զսիւն եւ զխոյակս կճեայս... (վարեաց ի գերութիւն)։... այլ առաւել եւս ոգորէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք եւ զգեղեցկաշէն քաղաքս հռովմայեցւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց։ Նմանապէս եւ զճարտարս ի նոյն ձեւ օրինակի նստուցանէր (ի քաղաքս իւր) եւ անուանէր (զքաղաքս իւր) զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք. եւ զայլս յիւր անուն զառաւելն ի վերայ յաւելեալ»[2]։

---

[1] Ճ. Մարկուարտ՝ էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն. Հանդ. Ամս. 1906, էջ 42—43։

[2] Անդ, էջ 35։

[3] Ուրիշներ կ'ընծայեն Խոսրով Անուշիրվանի, Շպիգել, էջ 462—463։

[1] Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, Leipzig, 1878, էջ 525։

[2] Կաղանկատուացւոյ ակնարկութիւնը Վեհ Անտիոք Խոսրով քաղաքի մասին է, զոր Սեբ. 28 կը յիշէ Խոսրով Անուշիրվանի մասին. «Շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վեհ Անձատոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանին Ոկնոյ կոչեն»։

Մարկուարտ Խոսեւով այս մասին կը գրէ «Ցուշարձանք», էջ 300. «Հոս խօսքը Անտիոքի, հռովմէական Արեւելքի մայրաքաղաքին գրաւման մասին է (540ին), որ (Սեր. քով) Շիթեռուած է Պիսիդացւոյ Անտիոքի հետ։ Ալ Մադայնի (Mâhôzê, Ktesiphon) քով՝ Խոսրով՝ գերի վարուած բնակչութեան համար շինած է քաղաքը մը, զոր կոչած է

ՊԵՏ. ԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ-Арм.ССР

Այսպէս ըրած էր նաեւ Խոսրով Անուշըրվան, երբ 540ին գրաւեց Անտիոքը, ուսկից Պարսկաստան փոխադրել տուաւ հին Անտիոքի բնակչութեան հետ բոլոր գեղարուեստական կտորները որոնք նորակերտ Վեհ-Անտիոք Խոսրով քաղաքի համար գործածուեցան[1]։

Արձանագրութեան պատճէնը։ — Զարմանալի չ'երեւայ ուրեմն, երբ Սեբէոս անպաճոյճ խօսքերով կը պատմէ թէ ինչպէս Խոսրով Ապրուէզ իւր նորակերտ դաստակերտին համար "զսիւնս տաճարին այնորիկ", որ կը գտնուէր "յապարանս Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն", Մծուրք քաղաքի, հրամայած է փոխադրել "ի դուռն արքային Պարսից" ի Տիզբոն. եւ այս առթիւ "բացեալ զաւերածն վասն սեանցն", հոն հանդիպած են ("անդ դիպան") "արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամն եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ", զոր ինքը Սեբէոս "գտեալ ի նորին (Խոսրովու) դաստակերտսն" ուղած է մեզի "զուցակարգել" իւր Պատմութեան էջերու մէջ, որուն ամբողջական պատճէնը կը խոստանայ հայերէն թարգմանութեամբ տալ պատշաճ տեղը. "զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն"։

Հեղինակը իւր խոստման հաւատարիմ գտնուած է անշուշտ եւ "յիւրում տեղւոջ" զետեղած է պատճէնը։ Զուր է սակայն այժմ փնտռել զայն։ Ճիշտ այն տեղը, ուր կ'ակնկալուէր կարդալ պատճէնը, Սեբէոսի բնագիրը մեծ խանգարում կրած է։ Սեբէոս խոստացուած պատճէնը զետեղած էր էջ 6, 24 իբր շարունակութիւն, ուր կը գրէ. "Եւ ծառայեցին (Հայք) Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց ի (տպ. եւ) Մակեդոնացւոց, եւ ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն։ Քանզի զսոյն նաեւ ժամանակագիրն (Ագաթանգեղոս)՝ այդպէս, որպէս առաջիդ կայ"։ Կը սպասուէր Հայոց Պատմութեան շարունակութիւնը Պարթեւաց օրով։ Արդեամբք ալ էջ 7—9 կը պատմուի գեղեցիկ ոճով Արշակ Ա. Մեծի ապստամբութիւնը Մակեդոնական լուծին դէմ, եւ Հայաստանի անկախութիւնը Պարթեւ հարստութեան տակ. "յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի", որով սկիզբ կ'առնու պարթեւ արենակցութենէն նաեւ հայ արշակունեաց հարստութիւնը։ Ժամանակագիրը չորս ճիւղ գիտէ պարթեւ արշակունի տան. "եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որք թագաւորեցին զկնի Արշակայ հաւր իւրեանց ի Բահլ Շահաստան յերկիրն Քուշանաց։ Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ արքայի Պարթեւաց. զառաջինն ասեն թագաւորեցոյց Թեսալացւոց աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին" (էջ 9)։

Մինչեւ այստեղ Պատմութիւնը իւր հոծ եւ նշանակալից բովանդակութեամբ "ժամանակագրին" տողերուն ընդլայնուած խմբագրութեան նկարագիրն ունի։ Այսպէս ճանչցած է նաեւ Վարդան (էջ 31).

"Բայց լուաք եւ տեսաք գրով, եթէ որդի էր սա (Վաղարշակ) Արշակայ մեծի, եւ ոչ եղբայր։ Եւ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւնն կճեայ[1] որ ի Մծբին յապարանս արքայութեանն Հայոց. եւ ի յառնուլն գտաւ գիր յունարէն, եթէ Ես գրեցի Ագաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոյց Թեսալացւոց. եւ զերկրորդն Լիւրիկեցւոց. եւ զերրորդն Պարթեւաց, զչորրորդն Հայոց. տալով նմա զսահմանն՝ զոր Հայկն[2] ստացաւ զաւակօքն իւրովք, եւ որդւովք եօթն դստերաց իւրոց"։ Նաեւ Ս. Ապարանեցի իւր օրինակին մէջ այսպէս իմացած է (էջ 17—18).

"Եւ զվաղնջուցն թարգմանեալ,
Հելլէն գրով նուրբքս գտեալ
յԱգաթանգեղոսէ դրոշմեալ
Ի վերնագրէն զայս իմացեալ.
Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ"։

Պարթեւ եւ հայ թագաւորներու յաջորդաբքայացանկը (էջ 9—10) յայտնապէս խանգարուած է՝ կրճատումներով եւ յաւելուածներով. եւ արդէն կ'աղաղակեն զայս Մ. Խորենացւոյ եւ Ստեփանոս Տարօնեցւոյ անունները

ՎԷՀ Անտիոք Խոսրով = Լաւագոյն Անտիոք Խոսրովու։ Որ ըստ Սեբ. կոչուած է նաեւ Շահհոպոն է նոյ (= նոր Շահաստան. այսպէս կարդա)։

1 Spiegel, անդ, էջ 463։

1 Սեբէոս չունի կճեայ, հաւանօրէն Վարդան ազդուած է հոս Խորենացիէն (Բ, ԼԲ, "սիւն կճեայդ յԵգեսիա։

2 Հմմտ. Սեբ. 3. "Առնու Հայկն զԱրամնակ եւ զկոգմոս զորդիս իւր եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւ թանեցուն դստերաց իւրոց, արս հսկայս . . ."։

հատուածիս ծայրը (էջ 11)։ "Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել»։ Այս տեղ յետնագոյն գրիչ մը ջանացած է Սեբիոսի անհամաձայնութիւնը ազգային միւս "հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց» հետ հաշտեցնել (եւ տեղ տեղ կրճատելով) արքայացանկը, մասամբ թերեւս ձեռագրին մէջ թղթերու ետեւառաջութիւն նշմարելով։ Փոփոխութիւնն[1] ակնյայտնի է նաեւ անկէ, որ հայ թագաւորներու ցանկը կը հասնի մինչեւ Պապի թագաւորութեան վերջը՝ 376 մօտաւորապէս, մինչ արձանագրութիւնը գրուած էր Հրամանաւ Տրդատայ իբր դար մը յառաջ եւ կ'աւարտէր Տէր-Հաւանօրէն Խոսրովով (եւ Արտաւանով), այսինքն "առաջին թագաւորաց» վերջինով։ Ճաջերդ հատուածը (էջ 11, 4—12, 1, "Յետ մահուանն Աղեքսանդրի — պայազատք նորին») եւ Սեբիոս ներկայացնելով պարթեւ կատարած կ'ըլլար իւր խոստումը՝ տալ արձանագրին պատճէնը թարգմանութեամբ։ Դժբախտաբար Սեբիոսի միակ ձեռագիրը զայն իւր ամբողջութեան մէջ չէ հասցուցած մեզի։ Արձանագրին պատմական արժէքը նաեւ իւր աղաւաղեալ ձեւին մէջ յայտնի է (հմմտ. առ այս Մարկուարտի քննութիւնը յիշեալ տեղ)։ Շուտով առիթ պիտի ունենանք ծանօթանալու անոր, երբ մերձենանք Արքայացանկի քննութեան։

Սեբիոս այսուհետեւ կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակներով պատկերել երեք դրացի պետութեանց՝ Հայոց, Հրովմայեցւոց եւ Պարսից արքայացանկը, սկսեալ Արտաշէր Սասանեանի գահակալութենէն, եւ կը հասցնէ մինչեւ 652։

"Մարաբաս», "Կեղծ-Ագաթանգեղոս», "Կեղծ-Սեբէոս», "Անանուն», "Փ. Բիւզանդ», "Ղ. Փարպեցի» են։ — Մինչեւ այս տեղ ըստ կարելւոյն զգուշացանք շօշափել նախորդ քննիչներու տեսութիւնները նկատմամբ նախերգանքի, որոնք կասկածանքով նայած են միշտ նախերգանքին, ձգտելով միշտ անջատել զայն Սեբիոսի պատմութենէն, իբրեւ անհարազատ եկամուտ մաս մը, գրուած ուրիշ հեղինակէ եւ պատահմամբ միայն միացած Սեբիոսի մատենին։ Ոմանք ընծայեցին զայն ըստ մասնէ Կեղծ-Ագաթանգեղոսի (Լանգլուա), ուրիշներ համարեցան Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան առաջին խմբագրութիւնը (Գուտշմիդ) կամ վերագրեցին Մարաբայ Մծուրնացւոյ (Գէտտէր, Մարկուարտ), Անանունի (Մառ, Խալաթեանց), Կեղծ-Սեբէոսի (Մակէր, Մատիկեան), եղան եւ այնպիսիներ, որոնք ուզեցին նկատել հոն Փ. Բիւզանդի (Ադոնց, Թոփճեան, Ալիշան-Տէր Սահակեան, Մատիկեան), Ղ. Փարպեցւոյ (Ալիշան, Տէր-Պօղոսեան)[1] գրիչը։ Այս այլազան տեսութեանց գրգիռ տուած էր Միհրդատեանց, որ մուծած էր ըստ կամի նախերգանքի մէջ Ա եւ Բ դպրութեանց զանազանութիւն եւ էջ 1, 20—10, 22, ուրեմն ամբողջ "Ա դպրութիւնը» առած էր չակերտի մէջ։ Իբրեւ մասն արձանագրութեան Ագաթանգեղոսի։ Ինչպէս այլ եւ այլ անգամներ կրկնեցինք, Միհրդատեանցի ոչ բաժանումը եւ ոչ չակերտելը ծանօթ են ձեռագրաց։

Այս պէսպէս կարծեաց գեղեցիկ համադրութիւնը տուած է արդէն Հ. Մատիկեան (Կեղծ-Սեբէոս, էջ 1—9)։ աւելորդ կը տեսնեմ յառաջ բերել միւսանգամ եւ ձեռնարկել քննադատել։ Ուսումնասիրութեանս ընթացքին շատ կէտերու մէջ տարբեր տեսակէտներ պաշտպանելով՝ ինքնին անկայուն եւ անհաստատ հողի վրայ կ'ընծայուին այս տեսութիւնները։ Նկատմամբ նախերգանքի (Ա. եւ Բ. դպրութիւններու) հեղինակին կ'ընդգրկենք ամբողջութեամբ Ստ. Մալխասեանի եզրակացութիւնն, որ կը յանգի յայն թէ Ա. եւ Բ. դպրութիւնները «անտարակոյս Սեբէոսին են պատկանում, իբրեւ նրա պատմութեան անբաժան, համերաշխ եւ անհրաժեշտ մասերը[2]», առանց մերժելու նաեւ Հ. Գաթրճեանի նկատողութիւնն, թէ նախերգանքս "Սեբէոսի պատմական մասին չափ մտադրութեամբ շինուած չ'երեւար, այլ իբրեւ երկրորդական ու յարաբերեալ, այլ

[1] Արքայացանկին մէջ երկու գրիչ նկատած է նաեւ Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, 49, S. 652—653։

[2] Հմմտ. Մալխասեանց՝ Սեբէոսի պատմութիւնը, էջ 23—27։ Մալխասեանի տեսութիւնն, թէ Տարօնեցին տարբեր անձնաւորութիւն է Սեղկէն, չեմ ընդունիր։

[1] Հանդ. Ամս. 1911, էջ 528 ծան. վերապահութեամբ՝ Վրթանէս քերդողի գրչէն կ'ենթադրեի նախերգանքը. յետս կ'առնում ենթադրութիւնս։

[2] Սեբէոսի Պատմութիւնը, էջ Է։

դրական բան մը, եւ կամ աւելի բացայայտ ըսելու համար՝ ասդիէն անդիէն նիւթերը ժողովուած, բայց դեռ ճիշդ կարգի չբերուած ծրագիր մը, (Եւրոպա 1851, թ. 21), թէեւ Հ. Գաթրճեան քիչ մը խիստ արտայայտուած է՝ նկատի չառնլով էջերու եռեւառաջութիւնը, որ այնպէս խանգարած է բնագրին ընթացքը։

Քննութիւններ Նախերգանքի վերաբերեալ։ — Ինչ ինչ գրութիւններ յիշեցինք վերը՝ առթիւ թարգմանութեանց եւ քննութեանց Սեբէոսի պատմութեան, ամբողջութեան համար յիշենք նաեւ հետեւեալները[1].

A. v. Gutschmid, Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, ի գիրս՝ Berichte über die Verhandlungen der K. S. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse 23 (1876), S. 1—43 (= Kleine Schriften III [1892], S. 282—331).

A. Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie", ZDMG. 1886, S. 457—515, յատկապէս էջ 466—467 ծան.։

P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, ի գիրս՝ Festgruss Dr. Prof. Rud. v. Roth zum 50jährigen Doktorjubiläum, Stuttgart 1893, S. 81—88. Թարգմ. Հանդ. Ամս. 1894, էջ 1—5 = Հայկական աշխատասիրութիւնք Հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, Վիեննա 1895, էջ 31-45 "Մար-Աբաս Մծուրնացւոյ գիրքը"։

Н. Марръ, О начальной исторіи Арменіи Анонима. Къ вопросу объ источникахъ исторіи М. Хоренскаго. По поводу критическихъ статей проф. A. Carriere'a. Ի թերթին Византійскій Временникъ, 1894, էջ 263—306 = Մ. Խորենացի ըստ ուսուցչապետ Ն. Մառի. Թարգմ. Ե. Լալայեանց. Հանդ. Ամս. 1895, էջ 18—20, 54—57, 108—110, 195—198, 297—300, 1898, էջ 313—316 (կիսով միայն)։

J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran. ի թերթին Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 49 (1895), S. 646—659. „Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi".

J. Marquart, Die angeblichen Zariadrismünzen und die Fürsten von Sophene bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi. ի գիրս՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Göttingen 1896, S. 37—42 (= Philologus 54, S. 521—526).

Г. Халатьянцъ, Армянскій эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго. Москва 1896. էջ 58—150 Մարաբաս Մծուրնացի կամ կեղծ Ագաթանգեղոս = Թարգմ. Լիպարիտ Նաղարեանց՝ Վենետիկ 1898, 8⁰, էջ 110 (արտատպուած Բազմավէպէն)։

Н. Адонцъ, „Начальная исторія Арменіи" у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренскаго и Фауста Византійскаго. По поводу брошюры С. Малхасянъ: Սեբէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի. Տփղիս 1899։ Виз. Временникъ, 1901 (նաեւ առանձին)։

H. Thopdschian. Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik. ի Z. f. Kirchengeschichte, 25 (1904), S. 3—14 (Faustus von Byzanz). Դարձեալ նոյն՝ Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I. und Sombat I. Berlin 1905, S. 3. Հմմտ. եւ Արարատ, 1901, էջ 518—524. եւ 1903, էջ 529 եւն։

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա։ էջ 143—147. Հմմտ. եւ էջ 23—28։

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայաստան յառաջ քան զլինել Հայաստան. Վենետիկ 1904, էջ 285—288 Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի ծանօթութիւնը։

Հ. Ց. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 226—229 եւն։

Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ կեղծ-Սեբէոս, քննական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա 1913 (Արտատպ. Հանդ. Ամս. է, 1911—1912)

Գ. Ր. Տէր-Պօղանեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ. Վիեննա 1919 (Արտատպ. Հանդ. Ամս. է)։

Հ. Բ. Սարգիսեան. Սիմէոն Ապարանեցի եւ կեղծ-Սեբէոսի առեղծուածը. Բազմավէպ 1915, էջ 1—9, 33—39. Հմմտ. եւ նոյն՝ Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը։ էջ 277—279։

(Շարունակելի։)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

---

[1] Մարաբաս ասորւոյ Նորագիւտ հատակոտորներու առթիւ լոյս տեսած քննութիւնները, որոնք Նախերգանքի հետ բնաւ աղերս չունին, աւելորդ կը համարիմ յիշատակել հոս։ Հմմտ. առ այս Տաշեան, Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 224—225։